

MUZYKA RELIGIJNA – ŹRÓDŁA, TWÓRCY, KONTEKSTY

ROCZNIKI HUMANISTYCZNE

Tom LXVII, zeszyt 12 – 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.18290/rh.2019.67.12-2>

KS. PIOTR WIŚNIEWSKI

MELODIE PREFACJI POZAMSZALNYCH W *PONTIFICALE PLOCENSE* Z XII WIEKU

Średniowieczne rękopiśmienne księgi liturgiczno-muzyczne stanowią nieocenione źródło do podejmowania wieloaspektowych badań muzykologicznych oraz dostarczają wiadomości na temat kultury muzycznej okresu polskiego średniowiecza. Systematyka zawartej w nich monodii gregoriańskiej pozwala zorientować się nie tylko w bogactwie treściowym tych kodeksów, ale także w kwestiach związanych z ich domeną notacyjno-muzyczną. Jednym z takich źródeł jest *pontyfikał*, księga zawierająca obrzędy liturgiczne zarezerwowane wyłącznie biskupowi¹. Wprawdzie pontyfikały pod względem ilości nie prezentują się tak bogato, jak inne tego rodzaju księgi, na przykład antyfonarze czy graduały, jednak znacząco przyczyniają się do naświetlenia tradycji śpiewów liturgicznych. Przedmiotem podjętego studium badawczego jest *Pontificale Plocense*, jeden z najcenniejszych rękopiśmiennych zabytków liturgicznych sięgający XII wieku², a dokładnie zawarty w nim repertuar

---

Ks. dr hab. PIOTR WIŚNIEWSKI, prof. KUL – Dyrektor Instytutu Nauk o Sztuce, Kierownik Katedry Polifonii Religijnej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: wisniewskipiotr@op.pl

REV. PROF. PIOTR WIŚNIEWSKI – Director of the Institute of Sciences About Art, Head of the Department of Religious Polyphony, The John Paul II Catholic University of Lublin; e-mail address: wisniewskipiotr@op.pl

¹ T. MIAZGA, *Pontyfikały polskie w aspekcie muzykologicznym*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1981, s. 1.

² Do 2015 roku kodeks znajdował się w Niemczech (*München, Bayerische Staatsbibliothek, Sygn. Clm 28938*); obecnie Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku; W okresie, kiedy kodeks przechowywany był w Monachium, określano go, z uwagi na treść, mianem *Pontificale mit Rituale*.

prefacji pozamszalnych zaopatrzonych w melodie. Eksponowany kodeks w interesującym nas aspekcie stanowi, jak się wydaje, ważne źródło w obszarze kantyleny gregoriańskiej.

Dla celów porównawczych do podjętych przez nas eksploracji korzystamy z wyników badań mediewistycznych opublikowanych przez J. Morawskiego³, Z. Bernata⁴ i H. Ostrzołka⁵. Jest to również uzupełnienie studium T. Miazgi nad pontyfikałami polskimi, który aspekt prefacji w kodeksie płockim przemilczał⁶.

1. OGÓLNA PREZENTACJA ZABYTKU

Według dotychczasowych badań *Pontificale Plocense* reprezentuje najstarszy typ pontyfikału, pontyfikału rzymsko-germańskiego, i został odpisany najprawdopodobniej z jakiegoś wcześniejszego egzemplarza francuskiego lub włoskiego⁷. Odnośnie do jego proveniencji stawiane są różne hipotezy, które w celu ich weryfikacji wymagają jednak podjęcia dalszych, szczegółowych badań analitycznych. Jako miejsce powstania wymienia się m.in. Płock, gdzie w połowie XII wieku istniało przy katedrze skryptorium, w którym działało przynajmniej dwóch wykwalifikowanych pisarzy⁸. Kodeks mógł powstać również poza Polską, o czym świadczy brak w litanii świętych czczonych w Polsce: św. Wojciecha i św. Zygmunta. A. Podleś dopuszcza też możliwość powstania pontyfikału w kraju Mozy lub północnej Francji⁹. Niewykluczone, że kodeks został napisany w skryptorium benedyktyńskim w Leodium, na co wskazuje dodane oficjum o św. Katarzynie Aleksandryjskiej. Księga nie zawiera żadnych dat ani bezpośrednich danych, które umożliwiłyby jej

---

Zawiera bowiem nie tylko obrzędy zarezerwowane dla biskupa, ale także sprawowane przez kapłana, L. MISIARCZYK, *Pontyfikał Płocki z XII wieku. Ogólna charakterystyka i treść kodeksu*, w: *Pontyfikał. Odzyskana perła plockiego średniowiecza*, red. D. Majewski, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2016, s. 54.

³ J. MORAWSKI, *Recytatyw liturgiczny w średniowiecznej Polsce*, Sulkowski Edition Warsaw, Warszawa 1996, s. 294-309.

⁴ Z. BERNAT, *Cheironomiczny zapis śpiewów liturgicznych w rękopisie ORDINARIUM PONTIFICALE ANTIQUUS Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu /sygn. 145/*, Lublin 1964, s. 60 (mps pracy lic. w Arch. Bibl. KUL).

⁵ H. OSTRZOŁEK, *Śpiewy gregoriańskie w Pontyfikale Biskupów Krakowskich z XI/XII w. Studium paleograficzno-muzykologiczne*, Lublin 1962 (mps pracy magist. w Arch. Bibl. KUL).

⁶ T. MIAZGA, *Pontyfikały polskie*, s. 197-202.

⁷ A. PODLEŚ, *Pontyfikał Płocki z XII wieku*, Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1986, s. 32 nn.

⁸ Tamże, s. 38.

⁹ Tamże, s. 38-39.

precyzyjną datację. Katalog Bayerische Staatsbibliothek (München) i W. Liphardt¹⁰ datują kodeks na początek XIV wieku, W. Abraham na początek XIII wieku¹¹, a J. Michalak umiejscawia go na przełomie XII/XIII stulecia¹². Kodeks w swej zasadniczej treści pisany jest minuskułą protogotycką (Littera Minuscula Protogotica), która była rozpowszechniona w średniowieczu od XI wieku na terenach dzisiejszej Francji, Anglii, Niderlandów, północnych Niemiec, Skandynawii, Hiszpanii, Sycylii i południowych Włoch¹³. Na XII wiek wskazuje dodatkowo zdobnictwo i kolorowe punkty w literach C, E i D. Księga posiada także liniowanie rylcem ołowianym, co było charakterystyczne dla XII wieku¹⁴. Za XII wiekiem przemawia też sposób przygotowania kart pergaminu, jaki obowiązywał powszechnie w XII wieku¹⁵. Pontyfikał stanowi ważne źródło do badań muzykologicznych, zawiera bowiem ogółem ponad 200 różnej długości fragmentów tekstu z nadpisaną cheironomicznie melodią (notacja sanktgalleńska) oraz kompletny zapis diastematyczny oficjum o św. Katarzynie Aleksandryjskiej¹⁶. Co ciekawe, szczególnie konsekwentnie notacja cheironomiczna stosowana jest w przypadku melodii prefacji. Można by zatem zaryzykować hipotezę, choć wymaga to pogłębionych badań porównawczych zastosowanej notacji, iż cheironomiczny zapis *Pontyfikału Płockiego* zaimportowano z jakiegoś ośrodka zagranicznego.

Pontificale Plocense jest jednym z najstarszych kompletnie zachowanych pontyfikałów polskich, spisany na 214 pergaminowych kartach. Zawiera ogółem 85 różnego rodzaju obrzędów liturgicznych, w tym „Depositio Crucis” i „Visitatio Sepulchri” oraz procesję rezurekcyjną uznanych za najstarsze opisy tych obrzędów na ziemiach polskich. Wartość historyczna tej książki dla polskiego dziedzictwa kulturowego jest więc niekwestionowana, a tym samym warta podejmowania szczegółowych badań naukowych przez specjalistów różnych dyscyplin, w tym muzykologów. Dopiero bowiem studium melodii obnaża najistotniejsze konstanty związane z datacją źródeł, a nierzadko podważa obiegowe opinie z tym związane.

---

¹⁰ W. LIPHARDT, *Leteinische Osterfeiern und Osterspiele*, t. 3, Förlag de Gruyter, Berlin 1975-1976, s. 934.

¹¹ W. ABRAHAM, *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Gebethner i Wolff, Lwów 1925, s. 406.

¹² J. MICHALAK, *Zarys liturgiki*, Instytut Wyższej Kultury Religijnej, Płock 1939, s. 217.

¹³ W. LISZEWSKA, *Wstępna analiza kodykologiczna, technologiczna i konserwatorska Pontyfikału Płockiego*, w: *Pontyfikał. Odzyskana perła płockiego średniowiecza*, s. 27.

¹⁴ L. MISIARCZYK, *Pontyfikał Płocki*, s. 48-49.

¹⁵ W. LISZEWSKA, *Wstępna analiza*, s. 25.

¹⁶ P. WIŚNIEWSKI, *Das Reimoffizium von der Hl. Katharina aus dem 12. Jahrhundert im Pontificale von Plock (Polen)*, „Seminare” 401(2019), nr 3, s. 171-183.

2. POCZĄTKI ŚPIEWU PREFACJI

Prefacja stanowi jeden z najważniejszych elementów modlitwy eucharystycznej. Jej korzenie tkwią w starożytnej, sięgającej czasów przedchrześcijańskich, tradycji wygłaszania modlitwy przed zwracaniem się do ludu, składaniem ofiar lub też przed wykonywaniem różnych czynności kultowych¹⁷. W liturgii chrześcijańskiej ma ona charakter dziękczynny za dzieło zbawienia dokonane za pośrednictwem Chrystusa. Po raz pierwszy słowa *praefatio* użył biskup Kartaginy św. Cyprian (ok. 200-258) w dziele *De dominica oratione*, traktując prefację jako wstępną zachętę skierowaną do wiernych, by do modlitwy stawali czyści¹⁸. Teksty tych modlitw cieszyły się dużą popularnością we wszystkich liturgiach chrześcijańskich. Analogicznie do prefacji mszalnych dość wcześnie zaczęto tworzyć prefacje stosowane przy różnego rodzaju czynnościach pozamszalnych, konsekuracyjnych, np. święcenia diakonów, kapłanów, biskupów, benedykcje opatów i opatek, konsekracje dziewic, ordynacje zakonników, koronacje królów, święcenie olejów, wody, konsekracje kościołów, ołtarzy i wiele innych¹⁹. Prefacje liturgii pozamszalnej obecne są w najstarszych w Polsce kodeksach liturgicznych, tzn. w sakramentarzach i pontyfikałach, czyli księgach wykorzystywanych do sprawowania czynności liturgicznych przez biskupa lub z jego udziałem. Wykonywano je głównie przy błogosławieństwach i święceniach osób i rzeczy²⁰. *Pontyfikał Płocki*, zawierający liczne teksty tych prefacji, jest tego potwierdzeniem.

Praktyka publicznego wygłaszania prefacji przez kapłana stosowana była od zarania dziejów. Nie zachowały się jednak zabytki pochodzące z najdawniejszych czasów. Wiadomo jedynie, że modlitwy te były bardzo długie i niezmiennie²¹. Z biegiem czasu zaczęto je skracać, opuszczając opis stworzenia i uściślając motywy dziękczynienia do danej celebracji²². Głośne, śpiewane wykonywanie prefacji, rozumiane jako wstęp do aklamacji *Sanctus*, sięga VII wieku i wywodzi się z Rzymu. Niewykluczone, iż stosowane wówczas różne warianty melodyczne tej modlitwy czerpano wówczas z wczesnochrześcijańskiej tradycji śpiewania anafory (Modlitwy

¹⁷ J. MORAWSKI, *Recytator liturgiczny*, s. 240.

¹⁸ I. PAWLAK, *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła, Polihymnia*, Lublin 2000, s. 290; R. ADAMKO, *Kantylacje liturgiczne w mszale słowackim „Rímsky Misál” z 1980 roku*, MTM – Milan Tejbus, Levoča 2005, s. 75.

¹⁹ J. MORAWSKI, *Recytator liturgiczny*, s. 241.

²⁰ Tamże, s. 294.

²¹ Tamże, s. 241.

²² R. ADAMKO, *Kantylacje liturgiczne*, s. 75.

eucharystycznej) w liturgii wschodniej²³. W okresie od VII do XII wieku powtarzane często wzorce melodyczne zaczęły się stopniowo utrwaląć. Już pod koniec IX stulecia nad niektórymi słowami lub nawet nad całymi zdaniem i tekstami liturgicznymi pojawiły się w rękopisach liturgiczno-muzycznych neumy będące świadectwem tradycji lokalnych. Pod koniec XI stulecia notacja muzyczna obejmowała prefację *communis*, niekiedy także zakończenia prefacji *proprium*. Całość zastosowanej formy melodycznej zależała jednak od celebransa, który w dużym stopniu ją improwizował²⁴. Teksty prefacji pojawiają się także w najstarszych księgach liturgicznych sprowadzonych do Polski. Są one zaopatrzone w całości lub w części w notację muzyczną. Tworząc w ten sposób najstarszy podstawowy katalog źródeł muzycznych na naszych ziemiach odgrywają szczególnie ważną rolę w badaniach dotyczących zakresu recepcji form chorału gregoriańskiego na terenie Polski²⁵. Podobnie dotyczy to prefacji pozamszalnych, stanowiących część wyżej wymienionych obrzędów liturgicznych.

3. PREFACJE POZAMSZALNE W KODEKSIE PŁOCKIM

Pontyfikał Płocki zawiera ogółem, jak wskazano wyżej, 85 różnego rodzaju obrzędów i błogosławieństw. W odniesieniu do niektórych notuje także związane z nimi prefacje. Katalog tych tekstów, wraz z zaznaczoną melodią, obejmuje prefacje następujących obrzędów liturgicznych:

- *Ordo ad consecrandam ecclesiam* (obrzęd konsekracji kościoła, k. 22r-v-23r);
- *Consecratio altaris* (konsekracja ołtarza, k. 24v-25r);
- *Benedictio crucis* (poświęcenia krzyża, k. 35v);
- *Prefatio tabule itinerarie* (poświęcenie przenośnej mensy ołtarzowej, k. 42r);
- *Reconciliatio violatae ecclesie* (zwolnienie kościoła od dokonanej profanacji, k. 43v);
- *Ordinatio diaconorum* (święcenia diakonatu, k. 52v);
- *Ordinatio presbyterorum* (święcenia prezbiteratu, k. 55v);
- *Consecratio virginis* (konsekracja dziewicy, k. 64r-65v);
- *Ordinatio abbatissae monasticam regulam profitentis* (ustanowienie opatki uznającej publicznie regułę monastyczną, k. 71r-72r);

---

²³ I. PAWLAK, *Muzyka liturgiczna*, s. 290; W *Missale Gothicum* określano ją terminem „immolatio”, w liturgii galijskiej „contestatio”, w liturgii starohispańskiej i mozarabskiej „illatio”. Odpowiednikami tych terminów na Zachodzie były „prex”, „actio” i „canon”. R. ADAMKO, *Kantylacje liturgiczne*, s. 76.

²⁴ I. PAWLAK, *Muzyka liturgiczna*, s. 290.

²⁵ J. MORAWSKI, *Recytatyw liturgiczny*, s. 246.

- *Incipit ordo ad monachum faciendum* (obrzęd składania ślubów przez mnicha, k. 75v-76v);
- *Ordo in Purificatione sancte Marie* (obrzęd z okazji oczyszczenia Najświętszej Maryi Panny, k. 131v);
- *Ordo in die Palmarum* (obrzęd w Niedzielę Palmową, k. 137v);
- *Ordo de die reconciliationis* (obrzęd w dniu pojednania, k. 151v-152v);
- *In sabbato sancto die Pasche* (Wielka Sobota, k. 162v-164r);
- *Benedictio sponsi et sponse* (Błogosławieństwo małżonki i małżonka, k. 171v-172r).

Ogółem odnotowano 15 prefacji z cheironomiczną notacją melodii. W stosunku do wszystkich tekstów zapis muzyczny dotyczy wyłącznie ich fragmentów, a dokładnie kadencji końcowych poszczególnych zdań. Nadpisanie jedynie finalnej ukształtowanej formuły melodycznej nad tekstem łacińskim miało bez wątpienia ułatwić celebransowi poprawne wykonanie prefacji, zgodnie z obowiązującym schematem. Wprawdzie ani razu nie podano formuł inicjalnych melodii dialogu wprowadzającego do prefacji (*Dominus vobiscum...*), formuły wstępnej (*Vere dignum et iustum est...*), czy embolizmu (*In hac ergo quesumus...*), niemniej jednak zaznaczone melodią tylko zakończenia zdań łacińskich świadczą o powszechnie znanym, jednakowym schemacie budowy formalnej prefacji i odgrywają ważną rolę w badaniach recepcji recytatywu liturgicznego na ziemiach polskich. Należy pamiętać, iż w prefacjach pozamszalnych przez całe średniowiecze dominował rygorystycznie przestrzegany styl sylabiczny. Wywierał on w ten sposób istotny wpływ na charakter recytatywu, w którym długie odcinki tenorowe tylko okazjonalnie otrzymywały typowe dla kadencji formuły melodyczne²⁶. Tego rodzaju praktykę zauważamy w kodeksie plockim.

Większość zamieszczonych w *Pontyfikale Plockim* prefacji ma duże rozmiary. Rozwlekłe zdania łacińskie powodowały naturalną konieczność ich wewnętrznego podziału i stosowania w odpowiednich miejscach klauzul kadencyjnych. W przypadku wynotowanych prefacji rozczłonkowanie tekstu na krótsze odcinki zaznaczono znakiem przestankowym w postaci kropki, natomiast neumami oznaczono wszystkie klauzule *punctum*. Jako przykład podajemy pełny tekst prefacji śpiewanej przez biskupa (*Finita oratione, dicit pontifex*) podczas ceremonii konsekracji kościoła (*Ordo ad consecrandam ecclesiam*), w której zapis cheironomiczny kadencji umieszczono nad fragmentami tekstu (pogrubiona czcionka), kończącymi poszczególne odcinki syntaktyczne:

²⁶ Tamże, s. 304.

Per omnia secula seculorum. Amen.

Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo.

Sursum corda. Habemus ad dominum.

Gratias agamus domino deo nostro. Dignum et iustum est. *Usque*: Eterne Deus.

Eterne Deus. Adesto precibus nostris adesto sacramentis • adesto eciam piis famulorum tuorum laboribus • nobisque misericordiam **tuam poscentibus**. Descendat quoque in hanc ecclesiam tuam • quam sub invocatione sancti nominis tui in honore sancte crucis in qua coeternus tibi filius tuus dominus noster iesus christus • pro redemptione mundi pati dignatus est • et sancti martyris tui • N. indigni consecramus • spiritus sanctus tuus septiformis gratie tue uberate redundans • ut quocienscumque in hac domo tua • sanctum nomen tuum fuerit invocatum • eorum qui te invocaverint a te pio Domino **preces exaudiantur**.

O beata et sancta trinitas • que omnia purificas • omnia mundas • **omnia exorans**.

O beata magestas dei • que cuncta imples • cuncta contines • **cuncta que disponis**.

O beata et sancta manus dei • que omnia sanctificas • omnia benedicis • **omnia locupletas**.

O sancta sanctorum deus • tuam clemenciam humillima devocione deposcimus • ut hanc ecclesiam tuam per nostre humilitatis famulatum • in honore sancte et victoriosissime crucis • et sancte Marie vel sancti martyris tui • N. purificare et benedicere • consecrareque perpetua sanctificationis tue **ubertate digneris**.

Hic quoque sacerdotes sacrificia laudis offerant • hic fideles populi vota persolvant • hic peccatorum onera solvantur • fidelesque **lapsi reparentur**.

In hac ergo quesumus domine domo tua • spiritus sancti gratia egroti sanentur • infirmi recuperentur • claudi curentur • leprosi mundentur • ceci illuminentur • **demonia eiciantur**. Cunctorum hic debilium incommoda te domine annuente pellantur • omniumque peccatorum vincula absolvantur • ut omnes qui hoc templum beneficia deprecaturi ingrediuntur • cuncta se impetrasse letentur • ut concessa misericordia quam precantur • perpetuo miserationis tue **munere gloriantur**.

Per.

W celu dokładniejszego ukazania różnic w opracowaniu muzycznym tej prefacji w stosunku do jej zapisu w innych pontyfikałach rękopiśmiennych z tego czasu korzystamy z wyników badań J. Morawskiego, który porównał ze sobą przekaz z *Pontyfikału biskupów krakowskich* (sygn. KJ 2057, XI/XII wiek) i *Pontyfikału wrocławskiego* (sygn. WRk 149, XII wiek)²⁷. Stwierdził, iż wprawdzie główne partie tekstów mają identyczny kształt w tych przekazach, to jednak pontyfikał krakowski wykazuje tendencję do częstszego podziału tekstu prefacji na krótsze odcinki²⁸. Wniosek ten skonfrontujemy z analogiczną prefacją na obrzęd konsekracji kościoła w kodeksie płockim. Synoptyczne zestawienie poszczególnych klauzul z notacją muzyczną interesującej nas prefacji przedstawia się następująco:

²⁷ Tamże, s. 296-297.

²⁸ Tamże, s. 296.

Pontyfikał krakowski	Pontyfikał wrocławski	Pontyfikał płocki
<i>N / / . .</i> ... tuam poscentibus.		<i>ns / v a</i> ... tuam poscentibus.
<i>f J / / .</i> ... exaudiantur.	<i>f J</i> ... exaudiantur.	<i>f f n J / n</i> ... preces exaudiantur.
<i>N / / .</i> ... et omnia exornas.	<i>f J</i> ... et omnia exornas.	<i>f n J v /</i> ... omnia exornas.
<i>^ J / / .</i> ... cuncta que disponis.	<i>f J</i> ... cuncta que disponis.	<i>f n a n /</i> ... cuncta que disponis.
<i> / f J / / .</i> ... omnia locupletas.	<i>f J</i> ... omnia locupletas.	<i>f n J f v</i> ... omnia locupletas.
<i> / / N / / .</i> ... ubertate digneris.	<i>f J</i> ... ubertate digneris.	<i> / f n J a v</i> ... ubertate digneris.
<i> / f J / / .</i> ... lapsi reparentur.	<i>f J</i> ... lapsi reparentur.	<i>f n J f v</i> ... lapsi reparentur.
<i> / / / f J / / .</i> ... peccatorum absoluantur.		<i>f f n n</i> ... demonia eiciantur.
<i> / / f J / / .</i> ... munere gloriemur.	<i>f J</i> ... munere gloriemur.	<i>f f n J v</i> ... munere gloriemur.

W świetle powyższego rejestru widać, że ilość kadencji tej prefacji w księdze płockiej (9) jest identyczna z kodeksem krakowskim (9), a odmienna w stosunku do przekazu wrocławskiego (7). Można w związku z tym zaobserwować tendencję w rękopisie płockim, analogiczną jak w krakowskim, do podziału tekstu prefacji na krótsze odcinki. Tego rodzaju rozczłonkowanie miało niewątpliwie istotny wpływ na budowę muzyczną prefacji i dawało możliwości różnej jej interpretacji.

Prefację na konsekrację kościoła w *Pontyfikale Płockim* charakteryzuje znacznie rozbudowany embolizm, który zajmuje stosunkowo dużą część całego tekstu²⁹. Jego budowa odpowiada strukturze poszczególnych zdań, które podzielone zostały na krótsze odcinki, zaznaczone w całej modlitwie znakami przestankowymi w postaci kropek oddzielających kolejne wyliczenia: *domo tua, egroti sanentur, infirmi recuperentur* itd. Tego typu frazowanie tekstu widoczne jest w całej prefacji. Konkluzję prefacji zanotowano, zwyczajowo, tylko skrótem incipitu tekstowego (*Per*). Niewątpliwie ukształtowanie tekstu ma istotny wpływ na budowę muzyczną prefacji, ponieważ odpowiednie formuły recytacyjne muszą być właściwie dostosowywane do liczby i rozmiarów poszczególnych wersów oraz do struktury zdań³⁰. Niestety, w przypadku kodeksu płockiego z uwagi na brak choćby jednej kompletnej melodii prefacji, nie możemy tego zweryfikować. Potwierdzają to jednak wyniki badań

²⁹ Analogicznie wygląda to w *Pontyfikale wrocławskim*, tamże, s. 297.

³⁰ J. MORAWSKI, *Recytatyw liturgiczny*, s. 297.

J. Morawskiego, ukazujące zdolność melodii prefacyjnych do przystosowywania się do tekstów o różnej strukturze zdań. Wykazał on, iż pomimo stosunkowo dużej jednolitości tekstów rozmiary poszczególnych odcinków są bardzo zróżnicowane, co oznacza, iż formy prefacji nie zostały ujęte w jeden niezmienny schemat³¹.

4. ANALIZA PALEOGRAFICZNA KADENCJI MUZYCZNYCH PREFACJI

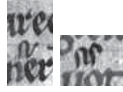
Odnosząc się do badań P. Wagnera dotyczących paleografii chorału gregoriańskiego W. Semkowicz zwrócił uwagę na to, iż występujące w średniowiecznych rękopisach neumy cheironomiczne mogą stanowić ważne kryterium dodatkowe przy ustalaniu proveniencji, zwłaszcza tam, gdy inne kryteria zawodzą³². Neumy nad kadencjami prefacji, jakie znajdują się w *Pontyfikale Płockim*, zapisane są czarnym inkaustem, w przypadku trzech części kadencji muzycznych czarnym a część czerwonym atramentem, bezpośrednio nad tekstem łacińskim. Znaki te są niekiedy dość delikatne w swoim kształcie, jak na przykład w prefacji na obrzęd w dniu pojednania (k. 151v-152v), czy święceń diakonatu (k. 52v), a czasami słabo widoczne (obrzędy Wielkiej Soboty, k. 162v-164r). Można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że w jednych prefacjach zostały one napisane jednocześnie z tekstem tą samą ręką (konsekracja kościoła, konsekracja ołtarza, poświęcenie krzyża, święcenia diakonatu, święcenia prezbiteratu, konsekracja dziewicy /czerwony kolor neum/, ustanowienie opatki /czerwony kolor neum/, śluby mnicha /czerwony kolor neum/, Niedziela Palmowa, błogosławieństwo małżonków), a w innych nadpisane później, o czym świadczy nieco inny dukt pisma i ciemniejszy atrament (poświęcenie przenośnej mensy ołtarzowej, zwolnienie kościoła od dokonanej profanacji, oczyszczenie NMP, obrzęd w dniu pojednania). W przypadku prefacji Wielkiej Soboty trudno definitywnie stwierdzić, kiedy je faktycznie wypisano. Biorąc pod uwagę dostrzeżone cechy nasuwa się wniosek, iż kadencje melodyczne wynotowanych prefacji nie są dziełem jednego skryptora. Porównując natomiast bardziej szczegółowo zapis cheironomiczny poszczególnych kadencji prefacyjnych można w sposób bardziej pewny orzec, iż w oznaczeniach konkluzji neumami wzięli udział przynajmniej dwaj skryptorzy. Wskazuje na to m.in. odmienna pisownia *porrectus* (*rw*) *clivis*³³: (*rw*) i *virgi* (*rw*).

³¹ Tamże, s. 297-309.

³² W. SEMKOWICZ, *Paleografia łacińska*, Universitas, Kraków 2002², s. 449.

³³ Według badań T. Miazgi *clivis* używane często w *Pontyfikale Płockim* jest wyraźnym świadectwem późniejszego pochodzenia tego kodeksu. Archaiczna postać tej neumy, w formie okrągłej,

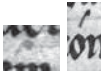
porrectus:

clivis:

virga:

Dodatkowo za większą liczbą skryptorów przemawia fakt, iż tylko w prefacji *In Festo Purificationis B.M.V.* zastosowano *climacus* (⁸). Neuma ta występuje we wszystkich jej kadencjach.

W świetle analizy semiologicznej wydaje się, iż prefacje tworzą zasadniczo dwie grupy, te, które notują virgę i te, które w jej miejsce posługują się *punctum*. Grupy te różnicuje wyraźnie odmienny dukt pisma muzycznego.

Dystrybucja kadencji muzycznych dla poszczególnych prefacji oraz ich długość pod względem ilości neum przedstawia się następująco:

- 10 kadencji – obrzęd konsekracji dziewicy:
  - 8 neum: trzy kadencje
  - 7 neum: pięć kadencji
  - 6 neum: jedna kadencja
  - 2 neumy: jedna kadencja
- 9 kadencji – obrzęd konsekracji kościoła:
  - 8 neum: jedna kadencja
  - 7 neum: pięć kadencji
  - 6 neum: trzy kadencje
- 9 kadencji – obrzęd błogosławieństwa małżonków:
  - 10 neum: jedna kadencja
  - 8 neum: trzy kadencje
  - 7 neum: trzy kadencje
  - 6 neum: jedna kadencja

---

występuje w księdze sporadycznie. Dominuje forma gotycka, oparta na rombie i przyległej do niego grubszej lasce; por. T. MIAZGA, *Pontyfikaty polskie*, s. 74.

-
- 8 kadencji – święcenia prezbiteratu:
    - 9 neum: jedna kadencja
    - 8 neum: trzy kadencje
    - 7 neum: cztery kadencje
  - 8 kadencji – obrzęd w dniu pojednania:
    - 8 neum: cztery kadencje
    - 7 neum: trzy kadencje
    - 6 neum: jedna kadencja
  - 8 kadencji – obrzędy Wielkiej Soboty:
    - 10 neum: jedna kadencja
    - 8 neum: dwie kadencje
    - 7 neum: jedna kadencja
    - 6 neum: dwie kadencje
    - 5 neum: jedna kadencja
    - 4 neumy: jedna kadencja
  - 7 kadencji – obrzęd zwolnienia kościoła od dokonanej profanacji:
    - 10 neum: jedna kadencja
    - 9 neum: dwie kadencje
    - 7 neum: trzy kadencje
    - 6 neum: jedna kadencja
  - 7 kadencji – święcenia diakonatu:
    - 9 neum: jedna kadencja
    - 8 neum: cztery kadencje
    - 7 neum: dwie kadencje
  - 7 kadencji – obrzęd ustanowienia opatki uznającej publicznie regułę monastyczną:
    - 9 neum: dwie kadencje
    - 8 neum: jedna kadencja
    - 7 neum: jedna kadencja
    - 6 neum: trzy kadencje
  - 7 kadencji – Niedziela Palmowa:
    - 7 neum: cztery kadencje
    - 6 neum: trzy kadencje
  - 6 kadencji – obrzęd konsekracji ołtarza:
    - 9 neum: jedna kadencja
    - 8 neum: jedna kadencja
    - 7 neum: dwie kadencje
    - 6 neum: trzy kadencje

- 6 kadencji – obrzęd składania ślubów przez mnicha:
  - 9 neum: dwie kadencje
  - 8 neum: trzy kadencje
  - 7 neum: jedna kadencja
- 4 kadencje – oczyszczenie Najświętszej Maryi Panny:
  - 9 neum: jedna kadencja
  - 8 neum: dwie kadencje
  - 7 neum: jedna kadencja
- 3 kadencje – obrzęd poświęcenia przenośnej mensy ołtarzowej:
  - 11 neum: jedna kadencja
  - 10 neum: jedna kadencja
  - 8 neum: jedna kadencja
- 1 kadencja – obrzęd poświęcenia Krzyża:
  - 11 neum: jedna kadencja

O ile trudno komentować ilość kadencji w poszczególnych prefacjach, bowiem ta warunkowana jest liczbą zdań łacińskich całego tekstu prefacji, o tyle można zauważyć zróżnicowane tendencje, gdy chodzi o ilość neum w kadencjach. Proporcje te wyglądają następująco:

- kadencje 11-neumowe – 2
- kadencje 10-neumowe – 4
- kadencje 9-neumowe – 9
- kadencje 8-neumowe – 29
- kadencje 7-neumowe – 35
- kadencje 6-neumowe – 18
- kadencje 5-neumowe – 1
- kadencje 4-neumowe – 1
- kadencje 2-neumowe – 1

Spośród ogólnej liczby 99 kadencji muzycznych wszystkich prefacji pozam-szalnych zdecydowanie największy procent zajmują 7-neumowe, następnie 8- i 6-neumowe. W dalszej kolejności plasują się kadencje 9-neumowe. Jednorazowo występują kadencje 2-, 4- i 5-neumowe. Ponadto skryptor zaznaczył dwie kadencje 11- i cztery 10-neumowe.

We współczesnych księgach liturgicznych (*Missale Romanum*, Tornaci 1961; *Pontificale Romanum*, Pars II, Romae 1961) prefacje posiadają trzy wersje melodii:

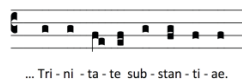
tonus ferialis, *tonus solemnis* i *tonus solemnior*³⁴. Wszystkie prefacje nie-mszalne, zawarte w *Pontificale Romanum* (s. 41), mają *tonus ferialis* z następującą formułą kadencji (przykł. 1.):

Przykł. 1.

Analizując wersje melodyczne z *Pontyfikału Płockiego* należy stwierdzić, iż odwzorowują one odmiany kadencji prefacji *in tono solemnis* (*Missale Romanum* 1961, s. 365, przykł. 2.) oraz *in tono solemniori* (*Missale Romanum*, Ratisbonae 1936, s. 8, przykł. 3.).

Przykł. 2.

Przykł. 3.

Egzemplifikację *tonus solemnis* stanowi np. kadencja prefacji na obrzęd składania ślubów przez mnicha (*Ordo ad monachum faciendum*, k. 75v-76v, przykł. 4.), czy na święto Oczyszczenia NMP (*Purificationis B.M.V.*, k. 131v, przykł. 5.):

Przykł. 4.

Przykł. 5.

Z kolei przykładem tonu uroczystsze­go (*tonus solemnior*) jest m.in. prefacja na obrzęd poświęcenia krzyża (*Benedictio crucis*, k. 35v, przykł. 6.) i na obrzęd zwolnienia kościoła od dokonanej profanacji (*Reconciliatio violatae ecclesie*, k. 43v, przykł. 7.):

³⁴ Cyt. za: Z. BERNAT, *Chejronomiczny zapis śpiewów*, s. 60.

Przykł. 6.

Przykł. 7.

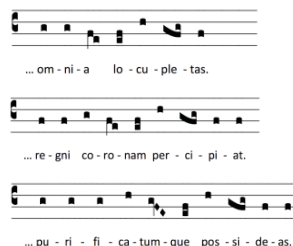
Wersja uroczystsza prefacji (z neumą *porrectus*³⁵) należy do charakterystycznych i najczęściej stosowanych kadencji w kodeksie plockim. W przeciwieństwie do *Pontyfikału wrocławskiego*, w którym wszystkie kadencje, pomimo iż różnią się ilością neum, mają identyczną wersję melodyczną³⁶, księga plocka stosuje w tym względzie zdecydowanie odmienną praktykę. Nie można pogrupować odpowiednio wszystkich tekstów kadencji 2-, 4-neumowych itd. i oznaczyć identyczną formułą melodyczną dla każdego z wariantów, tak jak uczynił to Bernat w przypadku kodeksu wrocławskiego³⁷, bowiem kadencje poszczególnych prefacji w rękopisie plockim posiadają kilka wersji melodycznych, co zbliża go z kolei do *Pontyfikału Biskupów Krakowskich*³⁸.

Biorąc pod uwagę różne mutacje melodyczne kadencji prefacyjnych zauważonych w *Pontyfikale Plockim* należy przyjąć, iż mają one następujące wersje:

In tono solemnis:

In tono solemniori:

Kadencje prefacji w *Pontyfikale Plockim*, pomimo zaobserwowanych odmienności w ich zapisie neumatycznym, wykazują zatem wersję muzyczną zasadniczo

³⁵ Analogiczny kształt *porrectus* podaje Ostrzołek w *Pontyfikale Biskupów Krakowskich*. Neuma ta kształtem przypomina *clivis*, do której prawego ramienia dołączona została *virga*, H. OSTRZOŁEK, *Śpiewy gregoriańskie*, s. 16.

³⁶ Z. BERNAT, *Chejronomiczny zapis śpiewów*, s. 61.

³⁷ Tamże, s. 59-60.

³⁸ H. OSTRZOŁEK, *Śpiewy gregoriańskie*, s. 33-34.

zbliżoną do kadencji prefacji współczesnych w tonie uroczystym i w tonie uroczystszy, z wyraźną tendencją do posługiwania się jednak zdecydowanie częściej tonem uroczystszy (*tonus solemnior*). Uroczysty typ melodii odgrywał ważną rolę w praktyce liturgicznej, ponieważ wpływał w istotny sposób na charakter kompozycji. Neumy dwu-, trzynutowe niwelowały znacząco monotonię recytatywu. Występowały w ściśle określonych miejscach utworu, głównie w kadencjach, czego potwierdzeniem jest kodeks plocki. Bardziej bogate środki techniczne stosowano także w zwrotach inicjalnych, a także niekiedy wewnątrz recytatywu³⁹. Forma uroczystsza kadencji (*tonus solemnior*) znajdowała liturgiczne zastosowanie w Polsce niemal we wszystkich środowiskach kościelnych⁴⁰. Identyczną formułę kadencji zawiera także XII-wieczny rękopis z Trewiru oraz Agenda z Mainz z 1493 roku⁴¹. Niewykluczone, iż recytatyw prefacji w księdze plockiej zakończonych kadencjami *in tono solemni*, a tym bardziej *in tono solemniori*, podlegał różnym stopniom melodyzacji, tzn. z większą lub mniejszą ingerencją neum złożonych. Wprawdzie nie jest to możliwe do udowodnienia z powodu braku pełnych melodii prefacji, jednak potwierdzają to badania J. Morawskiego przeprowadzone na innych źródłach, który stwierdził, iż bogactwo wariantów melodycznych kompozycji prefacyjnych stanowi ważną cechę odróżniającą polskie przekazy melodii prefacji od źródeł obcych⁴². W świetle przeprowadzonej analizy wydaje się, iż *Pontificale Plocense* jest tego przykładem. Pomimo tego, iż bogate i w dużej mierze improwizowane melodie prefacji były w średniowieczu przedmiotem krytyki ze strony władz kościelnych, obwarowane nawet zakazem ich wykonywania (sobór w Grado, 1297), to jednak przetrwały aż do Soboru Trydenckiego. W niektórych krajach, także w Polsce, praktyka wykonywania uroczystych tonów prefacji utrzymała się jeszcze w XIX wieku⁴³.

Na podstawie analizy muzykologicznej prefacji pozamszalnych *Pontyfikału Plockiego* oraz ich komparacji z kodeksem krakowskim i wrocławskim należy stwierdzić, iż nie są one kopią melodii wymienionych ksiąg, a nawet nie noszą ich znamion, co wykazało porównanie prefacji na obrzęd konsekracji kościoła. Wprawdzie zabytek plocki, podobnie jak przywołane rękopisy porównawcze, posługuje się notacją typu sanktgalleńskiego, to jednak odchylenia melodyczne podkreślają jego indywidualny charakter. Zachowane schematy kadencji prefacji pozamszalnych, zwłaszcza licznie obecne *in tono solemniori*, wskazują na ewolucję sposobów

³⁹ J. MORAWSKI, *Recytatyw liturgiczny*, s. 264.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ P. WAGNER, *Einführung in die gregorianischen Melodien*, t. 3, *Gregorianische Formenlehre*, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1921, s. 76-77.

⁴² J. MORAWSKI, *Recytatyw liturgiczny*, s. 268.

⁴³ Tamże, s. 285, 288.

wykonawczych tej modlitwy i dążenie do tworzenia nowych, bardziej kunsztownych wzorów melodii. Próby wykonywania prefacji w tonie uroczystszy (tonus *solemnior*) w niektórych ośrodkach były już w XII stuleciu, m.in. w Trewirze. Oznacza to, iż prawdopodobnie ten ton już wówczas istniał, ale nie był jeszcze powszechny. Jego obecność w kodeksie plockim ten fakt potwierdza, a zarazem daje pewne wskazówki odnośnie do proveniencji tej księgi. Skryptor korzystał z jakiegoś wzorca, prawdopodobnie z miejsca, gdzie usiłowano ten ton śpiewać. Do mszału rzymskiego wszedł bowiem dopiero w XX wieku.

BIBLIOGRAFIA

- ABRAHAM W., *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Gebethner i Wolff, Lwów 1925.
- ADAMKO A., *Kantylacje liturgiczne w mszale słowackim „Rimsky Misál” z 1980 roku*, MTM – Milan Tejbus, Levoča 2005.
- BERNAT Z., *Cheironomiczny zapis śpiewów liturgicznych w rękopisie ORDINARIUM PONTIFICALE ANTIQUUS Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu /sygn. 145/*, Lublin 1964 (mps pracy lic. w Arch. Bibl. KUL).
- LIPHARDT W., *Leteinische Osterfeiern und Osterspiele*, t. 3, Förlag de Gruyter, Berlin 1975-1976.
- LISZEWSKA J., *Wstępna analiza kodykologiczna, technologiczna i konserwatorska Pontyfikału Plockiego*, w: *Pontyfikał. Odzyskana perła plockiego średniowiecza*, red. D. Majewski, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2016, s. 19-45.
- MIAZGA T., *Pontyfikały polskie w aspekcie muzykologicznym*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1981.
- MICHALAK J., *Zarys liturgiki*, Instytut Wyższej Kultury Religijnej, Płock 1939.
- MISIARCZYK L., *Pontyfikał Płocki z XII wieku. Ogólna charakterystyka i treść kodeksu*, w: *Pontyfikał. Odzyskana perła plockiego średniowiecza*, red. D. Majewski, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2016, s. 47-72.
- MORAWSKI J., *Recytatyw liturgiczny w średniowiecznej Polsce*, Sutkowski Edition Warsaw, Warszawa 1996.
- OSTRZOLEK H., *Śpiewy gregoriańskie w Pontyfikale Biskupów Krakowskich z XI/XII w. Studium paleograficzno-muzykologiczne*, Lublin 1962 (mps pracy magist. w Arch. Bibl. KUL).
- PAWLAK I., *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, Polihymnia, Lublin 2000.
- PODLEŚ A., *Pontyfikał Płocki z XII wieku*, Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1986.
- SEMKOWICZ W., *Paleografia łacińska*, Universitas, Kraków 2002².
- WAGNER P., *Einführung in die gregorianischen Melodien*, t. 3, *Gregorianische Formenlehre*, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1921.
- WIŚNIEWSKI P., *Das Reimoffizium von der Hl. Katharina aus dem 12. Jahrhundert im Pontificale von Plock (Polen)*, „Seminare” 401(2019), nr 3, s. 171-183.

MELODIE PREFACJI POZAMSZALNYCH
W *PONTIFICALE PLOCENSE* Z XII WIEKU

Streszczenie

Artykuł podejmuje zagadnienie prefacji pozamszalnych w *Pontificale Plocense* z XII wieku (Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku). Autor przedstawia krótką charakterystykę księgi, przybliża początki śpiewu prefacji i próby zapisywania melodii. Omawiając prefacje pozamszalne zwraca uwagę wyłącznie na kadencje muzyczne zapisane notacją cheironomiczną i dokonuje ich komparacji z *Pontyfikałem biskupów krakowskich* (XI/XII w.) i *Pontyfikałem wrocławskim* (XII w.). *Pontificale Plocense* wykazuje tendencję do podziału tekstu prefacji na krótsze odcinki, co miało istotny wpływ na budowę muzyczną prefacji i dawało możliwości różnej jej interpretacji. Niewykluczone, iż recytatyw prefacji w księdze płockiej podlegał różnym stopniom melodyzacji, tzn. z większą lub mniejszą ingerencją neum złożonych. Wersje melodyczne kadencji prefacji pozamszalnych odwzorowują odmiany *in tono solemnis* oraz *in tono solemniori*. Liczne schematy kadencji *in tono solemniori* wskazują na dążenie do tworzenia nowych, bardziej kunsztownych wzorców melodycznych.

Słowa kluczowe: prefacje pozamszalne; *Pontificale Plocense*; chorał gregoriański; rękopis; notacja cheironomiczna.

MELODIES OF THE PREFACES OUTSIDE MASS
IN THE 12TH-CENTURY *PONTIFICALE PLOCENSE*

Summary

The paper discusses the prefaces outside Mass supplied with melodies that can be found in the 12th-century *Pontificale Plocense* (Seminary Library in Płock, Poland). Firstly, a short characterization of the manuscript is presented, the beginnings of the singing of prefaces as well as attempts to note down the melodies is discussed. Next, the prefaces outside Mass are analysed with emphasis placed on the musical cadences with cheironomic notation. In addition, a comparison is undertaken between the discussed Pontifical and the Pontificals of Kraków (11th/12th c.) and of Wrocław (12th c.). It is possible that the recitative of the prefaces was subject to various degrees of melodisation, which was connected with the varying influence of compound neumes. The melodic versions of the cadences represent the varieties *in tono solemnis* and *in tono solemniori*. Numerous patterns of cadences *in tono solemniori* point to attempts to create new melodic patterns.

Key words: prefaces outside Mass; *Pontificale Plocense*; Gregorian chant; manuscript; cheironomic notation.